

Politický islám a mezinárodní vztahy

Volker Perthes

„Islám“ – často nedefinovaný a vyhlízející jako značně amorfni fenomén – zaujímá v západních diskuzích již pár let místo jedné z velkých hrozeb, jimž musí Západ čelit. V některých částech západní strategické a zahraničněpolitické komunity se dokonce vyvinul nový obraz nepřítele, kde islám nahrazuje starého komunistického nepřítele. Teoretickou podporu novému obrazu nepřítele poskytla předpověď Samuela Huntingtona¹ o nevyhnutelných srážkách civilizací a odkaz na zlomovou čaru mezi islámem a západním světem, starou 1300 let.

Úspěch různých politicko-islámských nebo islamistických hnutí, konflikty mezi arabskými režimy a islámisty, zdánlivá nebo reálná existence více či méně tajných transnacionálních islámských sítí a přinejmenším dvojnásobný postoj islamistů k Západu, regionální pořádek na Střední východě a stále nejasný nový světový řád, to vše představuje bezprostřední hlavní znepokojení Západu. Vážnější vědecké pokusy o pochopení islamistického fenoménu vytvářejí méně znepokojivý obraz než rychlá hodnocení některých žurnalistů a politiků. Tyto serióznější vědecké analýzy se snaží posuzovat současnou islamistickou obnovu v historických souvislostech a přitom docházejí k zjištění, že není tak výjimečná. Zároveň ji analyzují v jejím regionálním kontextu, v němž se islamistický trend jeví mnohem menší hrozbou pro mezinárodní vztahy. Politický islám se nicméně stal – přinejmenším na úrovni percepce – faktorem mezinárodních vztahů v regionálních politických relacích na Středním východě a ve vztazích mezi průmyslovým Severem a tímto regionem. Je možné, že se takovým faktorem stal proti své vůli. Je možné, že má sloužit jako mobilizační prostředek pro sekularistické cíle nebo jako strašák.

Záměrem této stati je přispět k současné politické diskuzi o tom, jak přistupovat k politickému islámu nebo islamismu. Z historicko-komparativní perspektivy se zaměřuje na politiku států a na tři vzájemně související otázky:

1) Zda a jakým způsobem může islám sloužit jako ideologická linie pro mezinárodní a regionální politiku středovýchodních států?

2) Jaké jsou hlavní determinanty současných intraregionálních vztahů na Středním východě a jakou roli hraje v tomto kontextu islám jako sociální a politické hnutí?

3) Jak důležité jsou úspěchy islamistů a jaký je jejich vliv na vztahy mezi průmyslovým Severem a arabsko-islámským světem?

Islámská mezinárodní politika

Obecně je obtížné změřit dopad ideologie na zahraničněpolitické chování států, a to hlavně proto, že se státy a jejich politická vedení snaží svou politiku ideologicky přikrášlit, legitimizovat či zdůvodňovat. To, čemu se říká realistická mocenská politika nebo *realpolitik*, je domácím nebo cizím posluchačům zřídka kdy prezentováno v těchto termínech. To platí pro průmyslové země Severu, stejně jako pro arabské a islámské státy. Z ideologických diskuzí v západních zemích víme, že ideologicky zdůvodňovaná zahraniční politika je obvykle založena na hodnotách, které si nárokují – a měly by si nárokovat – univerzální platnost a které mají svůj původ (v jejich konkrétních formách) v evropském kulturním vývoji, tj. na hodnotách, jako jsou lidská práva, demokracie a individuální svoboda. Před nepřilíh dlouhou dobou se v německých nebo evropských politických diskuzích zcela běžně hovořilo o „křesťansko-západních“ hodnotách. Není zcela vyloučené, že se s tímto termínem budeme opět častěji setkávat, pokud se prosadí Huntingtonova paradigma srážky civilizací. V praxi jsme se ovšem naučili kriticky zkoumat idealistická zdůvodňování poli-

tiky a hledat za každou politikou ekonomické, bezpečnostní nebo mocenské zájmy. Někdy skutečně nenacházíme za údajně idealistickým zdůvodňováním zahraniční politiky nic jiného než cynismus politiků, kteří dobře vědí, že nemohou nic dělat, přinejmenším nic za přijatelnou cenu.

V zásadě bychom měli předpokládat, že to, co považujeme za normální pro politické chování Západu, platí stejně pro arabské i islámské státy. Často to lze dokázat srovnáním se stejnými případy. Vezměme např. Bosnu nebo mezinárodní solidaritu s lidmi žijícími v bažinách jižního Iráku. Ideální typy realisticky či ideologicky motivovaných politiků se totiž najdou jen zřídka, podobně jako je tomu u všech ideálních typů. Ale při svém hodnocení bychom měli být opatrní, dříve než označíme za výraz náboženské či jiné ideologie to, co je nábožensky nebo ideologicky ospravedlnitelné. Ne v každé krabičce označené „islám“ opravdu najdeme islám.

Ideologie všeobecně – a islám zvláště – stejně jako náboženská víra politiků a mas mohou nepochybně ovlivnit směr a obsah zahraniční politiky. Pro dva státy na Středním východě – pro Saúdskou Arábii a pro Islámskou republiku Írán – je charakteristické chápání sama sebe jako islámské. Pro vznik obou byla klíčem islámská mobilizace. Oba shodně tvrdí, že sledují politický kurz, vybudovaný na islámu, a v obou případech poznamenal jejich regionální a obecnou zahraniční politiku silný islámský komponent. To se stávalo zvláště zřejmým v některých fázích jejich existence.

Zejména v 50. a 60. letech Saúdská Arábie vyvinula velké úsilí k tomu, aby dala své mezinárodní a regionální politice zřetelnou islámskou tvář, a sledovala saúdsko-centrický islámský internacionalismus.² Jedním z nástrojů této politiky byla Světová islámská liga, transnacionální sdružení učenců a intelektuálů, založené v roce 1962 v Mekce. Nejdůležitějším cílem této ligy, která zůstala formálně nezávislá na saúdském státě, bylo šíření islámu, a to zcela jasně ve formě nikoli nepřátelské saúdsko-wahábitické interpretaci. Ačkoli se snažila prezentovat jako nezávislá, transnacionální organizace, nebylo možné skrýt saúdskou patronaci. Nebylo též možné skrýt, že liga byla dítkem arabské studené války – vnitroregionálního konfliktu z 50. a 60. let, jenž rozdělil arabský svět na tzv. pokrokový tábor vedený Násirovým Egyptem a na konzervativní tábor pod vedením Saúdské Arábie.³ Arabská studená válka byla v podstatě konfliktem o regionální hegemonii mezi Káhirou a Rijádem a Světová islámská liga měla sloužit jako nástroj hegemonistické politiky Saúdské Arábie. Tak to zůstává až do současnosti. Do ligy nebyl pozván žádný šíitský učenec, a tak byl Írán, hlavní geostrategický soupeř, hned od počátku držen stranou této organizace.⁴

Pokud se dnes hovoří o zahraniční politice motivované nebo řízené islámem, myslí se obvykle na Írán. V letech následujících po íránské revoluci, tj. od 1979 do poloviny 80. let, se íránské vedení fakticky snažilo aktivně vyvážet svůj model revoluce a státu nebo internacionalizovat islámskou revoluci, tj. dát jí internacionální charakter alespoň pro islámský svět. Šlo hlavně o zřizování či podporu šíitských organizací (zejména v Iráku a v Libanonu), které by se snažily nastolit ve svých zemích islámskou republiku podle íránského modelu. Tyto organizace byly internacionalistické, pokud odmítaly autoritu a legitimitu svých národních politických systémů a vlád a přijímaly je od duchovně-politického vedení v Teheránu. Takový pokus o vývoz vlastní revoluce je charakteristický pro revoluční režimy. Íránský příklad se pouze podobá dřívějšímu francouzskému nebo ruskému. Ovšem stejně příznačný je i neúspěch takových pokusů o export revoluce a nakonec opuštění těchto projektů ve prospěch „revoluce v jedné zemi“. Íránští revolucionáři museli objevit to, co jiní revolucionáři už odhalili dříve, tj. že jejich revoluce není vývozní komoditou. Nejjasněji se to projevilo neúspěchem při mobilizaci iráckých šiitů během osmi let irácko-íránské války.⁵

Írán z toho samozřejmě vyvodil důsledky. Začal tvrdit, že revoluce již byla vyvezena a víc už není potřeba.⁶ Podobně jako Saúdská Arábie, nynější porevoluční Írán však stále podporuje skupiny, které považuje za přátelské nebo ideologicky blízké. Avšak při jednání se státy používá prostředky tradiční diplomacie.

Saúdská Arábie i Írán, stejně jako některé jiné země, poskytují finanční podporu isla-

mistickým skupinám v různých arabských (a nearabských) zemích. Nežádka tyto islamistické skupiny přijímají peníze z obou zemí střídavě, nebo dokonce zároveň. Dárci mají různé motivy pro poskytování takové podvatné pomoci. V prvé řadě je to pokus o získání vlivu v určitých zemích a obecněji jde o projekci jejich síly do regionu. Kromě toho přinejmenším u některých členů elit režimu se projevují zbytky ideologické – nebo přesněji řečeno islámské – solidarity. Značně důležité jsou vnitropolitické důvody, jako je snaha ukázat domácím skupinám, že režim zůstává věrný ideálům islámské solidarity nebo islámské revoluce. Objevuje se zde též prvek placení za ochranu. Obecně by ale význam těchto finančních toků neměl být přeceňován. Přijímající skupiny se nestávají nástroji Saúdské Arábie nebo Íránu tím, že přijímají jejich peníze. Jasným důkazem jejich relativní nezávislosti je, že některé z těchto skupin – palestinská Hamas, stejně jako velmi pravděpodobně i alžírská FIS – přijímají peníze z obou stran.

Limity nábožensky motivované zahraniční politiky začínají obvykle tam, kde by se taková politika dostala do konfliktu s národními zájmy nebo se zájmy režimů, byť tak ostentativně islámských států, jako je Írán a Saúdská Arábie. Dnes – po dvou válkách v Perském zálivu a po rozpadu Sovětského svazu – je hlavním íránským zájmem udržování regionální stability a statu quo. Politika Íránu v regionu je klasickou zájmovou politikou, zaměřenou na to, aby sloužila národním bezpečnostním a ekonomickým zájmům, stejně jako stabilitě režimu. Tato orientace zahraniční politiky zahrnuje podporu proíránských islámských skupin, stejně jako podporu perské kultury a jazyka v některých částech bývalého Sovětského svazu. Regionální politika Íránu by asi nebyla moc odlišná, i kdyby místo vládnoucích islamistů nastoupil sekularistický režim.⁷

Co je pravdou o Íránu a o Saúdské Arábii, platí ještě více o ostatních islámských státech nebo – přesněji řečeno – o státech s převážně muslimským obyvatelstvem. Většina těchto zemí proklamuje zásadní věrnost principům islámské solidarity. Historie Středního východu ukazuje, do jaké míry ovlivňuje ideologická preference zahraničněpolitickou orientaci regionálních států. Tyto preference by ale šly stranou, kdyby se za ně musela zaplatit příliš vysoká cena, zejména kdyby se taková ideologicky orientovaná zahraniční nebo regionální politika realizovala na úkor národní bezpečnosti.

Nejzřetelněji se to projevilo během arabsko-izraelského konfliktu. Ideologická pozice arabského nacionalismu a arabské nebo islámské solidarity (zvláště s palestinským lidem) ve skutečnosti nesloužila jako zahraničněpolitická linie pro arabské či islámské režimy, a pokud ano, pak jen k hranici toho, co bylo považováno za přijatelnou cenu. Nakonec to byly zájmy národního státu a režimu, které určovaly politiku těchto zemí, nikoli tedy jejich chápání spravedlnosti a nespravedlnosti, nebo jejich arabské a islámské závazky. Většina regionálních států pocituje potíže při snaze vytvářet určitou rovnováhu (sloužící alespoň k propagačním účelům) mezi ideologickou orientací a zahraniční politikou určenou národními zájmy, nebo spíše zájmy národního státu. Důležitý je zvláště postoj Sýrie, která se po desetiletí prezentovala jako nejzapřísáhlejší obhájce palestinských zájmů a tvrdý postoj v arabsko-izraelském konfliktu byl centrálním prvkem legitimacy baasistického režimu. Přesto její vedení bránilo jakýmkoli operacím palestinských partyzánů přes syrsko-izraelskou demarkační linii. Po říjnové válce z roku 1973 byla vytvořena doktrína národní bezpečnosti, která implicitně žádala vyhýbat se jakékoli vojenské konfrontaci s Izraelem dřív, než bude dosaženo „strategické parity“.⁸

Podobná situace je u islámské solidarity s Bosnou. Islámské vedení v Bosně a Hercegovině se nějaký čas oddávalo iluzi, že může počítat s podstatnou mezinárodní – zvláště islámskou – podporou.⁹ Ve skutečnosti je v Bosně přibližně 3 000 dobrovolníků z arabských a islámských zemí. Jejich vyslání bylo však organizováno soukromně nebo stranami, nikoli tedy islámskými státy. Organizace islámská konference (OIK) vyzvala Radu bezpečnosti OSN, aby vyslala vojska OSN proti Srbům. Rovněž požádala o zrušení embarga na dovoz zbraní do Bosny a o poskytnutí finanční podpory tamní vládě. Je ovšem pozoruhodné (neboť to ukazuje limity islámské mezinárodní politiky), že členské státy OIK dosud neučinily žádný pokus intervenovat mimo rámec OSN a též odmítají poslat do Bosny zbraně, dokud

platí embargo.¹⁰ I tak přímočarý režim jako libyjský se nevyhýbá otevřenému zdůrazňování důležitosti vlastních národních zájmů před solidaritou s muslimy žijícími v Bosně. V listopadu 1993 se Libye dohodla se zbytkem Jugoslávie na intenzifikaci bilaterálních obchodních styků.¹¹

Pozorovatelé příležitostně diskutují o tom, zda by nastolení dalších islamisty ovládaných režimů – ať již vojenským převratem jako v Súdánu, nebo volbami, jak se téměř stalo v Alžírsku – mohlo vést k novým liniím front v arabském regionálním systému a v souladu s tím k nové arabské studené válce.¹² Vytvoření těchto nových frontových linií si lze představit mezi islamistickými režimy na jedné straně a více nebo méně sekularistickými republikánskými i monarchistickými režimy na druhé straně. Ve skutečnosti je však velmi málo pravděpodobné, že se tento scénář uskuteční, a to hlavně ze tří důvodů:

1) Můžeme předpokládat, že se budoucí islamistické režimy, podobně jako to dnes platí o Íránu a Súdánu, smíří s regionálními a globálními realitami přinejmenším do té míry, že přijmou pravidla hry. Budou to muset udělat proto, aby si zajistily vlastní přežití, a to i v tom případě, nebudou-li se jim tato pravidla líbit. Kromě toho nelze předpokládat, že by takové islamistické režimy na prvním místě chtěly změnit regionální nebo globální pořádek. Jejich hlavním zájmem spíše bude najít pragmatické řešení problémů vlastních zemí. I v rámci arabsko-izraelského konfliktu existuje malý důvod očekávat, že by se islamistické režimy odvážily otočit kolo dějin zpět a vést své státy k totální konfrontaci. Islamistický Súdán ve skutečnosti podporuje umírněnou pozici Arabské ligy vůči palestinsko-izraelské dohodě ze září 1993. Je jisté, že by vítězství islamistů ve volbách do Palestinské rady na Západním břehu bylo pro mírový proces stejně škodlivé, jako by bylo vítězství Likudu v příštích izraelských volbách. Islamisté mohou získat moc kdekoli, v palestinské entitě nebo v jakémkoli existujícím arabském státě. Jestliže však získají moc ve volbách, lze očekávat, že budou dostatečně pragmatictí a že se budou snažit vyhnout zahraničněpolitickým či jiným dobrodružstvím, jimiž by riskovali samotnou existenci svých zemí.¹³

2) Historie Středního východu naznačuje, že ideologická orientace politiků není spolehlivou determinantou zahraničněpolitického chování. Ideologické rozdíly byly překonány tam, kde to vyžadovaly státní důvody nebo zájmy režimu. Dokonce i během arabské studené války byly opakovaně uzavřeny aliance mezi konzervativními a progresivními státy. V roce 1961 – na vrcholu svého konfliktu o arabskou hegemonii – Egypt a Saúdská Arábie vytvořily společnou frontu proti Íráku, protože ten se snažil anektovat nově vyhlášený nezávislý Stát Kuvajt. Egypt se stal nejvýznamnějším arabským spojencem Íráku krátce po zahájení irácko-íránské války (1980–1988), i když Bagdád vedl kampaň za ostrakizaci Egypta kvůli jeho mírové smlouvě s Izraelem z roku 1979. Dnes již na Středním východě neexistují tábory nebo bloky, které by mohly být definovány ideologickými termíny. Např. Súdán udržuje mimořádně dobré styky s Írákem a zároveň se Sýrií a s Íránem, zatímco se angažuje ve žhavém a poněkud ideologizovaném konfliktu s Egyptem, jenž má výborné vztahy se Sýrií. Zároveň se ideologická afinita neuskutečňuje v efektivních aliancích, pokud nejsou zároveň podpořeny materiálními zájmy. Zvláště pokus Gamála Abdana Násira shromáždit pod svým vedením všechny arabské nacionalistické síly, tyto síly spíše rozdělnil, než sjednotil. Panarabismus arabských režimů byl úspěšný jen tak dlouho, dokud neobsahoval nějaký skutečný pokus omezit suverenitu některého státu, tj. pokud nebylo zamýšleno uvést jej do praxe.¹⁴ Je nepravděpodobné, že by se jakýkoli stát, který by v budoucnosti mohl být ovládnut islamistickým režimem, v tomto ohledu choval odlišně od arabského nacionalistického režimu. Přinejmenším národní stát a zájem režimu tohoto státu mohou dovolit uvažovat o určité míře ideologické solidarity v zahraničněpolitické oblasti. Limity takové solidarity jsou – jak již bylo řečeno – poměrně úzké.

3) V konfliktech na Středním východě – ať mezi arabskými a islámskými státy různé ideologické orientace, nebo mezi arabskými státy a Izraelem – nejde o doktríny, náboženství, kulturu nebo hodnoty. Ideologické a kulturní svazky mohou být instrumentalizovány, a tak mohou v průběhu konfliktu získat vlastní důležitost, nebo mohou být považovány za

podstatné. Nejvytvářejí však problémy na Středním východě, regionální aliance či vztahy mezi státy oblasti a zbytkem světa.¹⁵ Např. Palestinci a Izraelci nebojují o správnou víru, ale o půdu. Problémy mezi Íránem a Saúdskou Arábií nevyplývají z různé ideologické orientace nebo z rozdělení na šíity a sunnity, i když ostrý protišíitský postoj může ovlivnit chápání a chování některých důležitých politiků Saúdské Arábie. Mezi Rijádem a Teheránem jde především o hegemonii v Perském zálivu a o bezpečnostní otázky, protože oběma státům se zdá – nebo předstírají, že se jim zdá –, že je ohrožuje ten druhý a jeho mezinárodní aliance.

Tím nechceme popírat, že existuje islámská kulturní identita, společný svazek mezi muslimy z míst tak vzdálených, jako je Mauretánie a Malajsie, který nevyklučuje jiné paralelní identity a existuje nehledě na konflikty mezi islámskými státy. Tato společná kulturní identita pomáhá vytvářet poměrně hustou síť transnacionálních vztahů, stejně jako usnadňuje spolupráci mezi islámskými státy. Tato síť vazeb může být považována za začátek mezinárodního režimu, jehož organizační rámec tvoří OIK.¹⁶ Islámské státy spolupracují v OSN při řešení otázek zvláště důležitých pro muslimy, jako je sovětská invaze do Afghánistánu, palestínská otázka a srbská agrese proti Bosně. Podporují vzájemné ekonomické vztahy a více či méně úspěšně se snaží vystupovat jako zprostředkovatelé v konfliktech mezi muslimskými minoritami a nemuslimskými vládami, např. v Bulharsku.¹⁷ Jakékoli rozšíření takové spolupráce islámských států by nebylo v protikladu s dalším úsilím o podporu mezinárodní spolupráce a kultivaci mezinárodních vztahů. I nemuslimské státy by musely považovat islám za pozitivní faktor mezinárodních vztahů, jenž v tomto směru přispívá k jejich uklidňování, k dalšímu strukturování režimů a k prevenci konfliktů. Nicméně zřejmě na Středním východě, stejně jako v jiných oblastech světa, soutěžící zájmy národních států stále převažují nad potencionálními jednotícími kulturními proudy.

Determinanty vnitroregionálních vztahů na Středním východě

Pro pochopení vnitroregionálních vztahů na Středním východě je třeba zdůraznit tři hlavní faktory. Jde o formu vlád v jednotlivých státech, o jejich závislostí a selhání při rozvoji a o skutečnost, že vnitřní a vnější sféry politiky jsou v těchto státech často nejasné.

Dělicí čára mezi vnějším a vnitřním, tj. mezi domácí a regionální politikou, je na Středním východě poměrně vágní. Politika vnitřní a vnější se do značné míry staly nerozlišitelnými. Je to způsobeno koloniálním původem hranic a států v regionu, zejména v Mašriku. Když v období 30. až 60. let získaly tyto státy nezávislost, většina z nich byla považována za příliš malé nebo příliš velké. Lokální, subregionální či větší – panarabské nebo panislámské – identity a loajality převládly nad lojalitami těchto nových nezávislých států, které jejich vlastní občané často považovali za umělé entity. Postkoloniální budování národů a států probíhalo proto za zvlášť nepříznivých podmínek. Dnes se většina států regionu ve skutečnosti stala národními státy; existují poměrně stabilní, byť ne nutně výlučné národní identity, tj. lidé se identifikují se svými státy; hlavním rámcem se stal národní stát a legitimita jednotlivých států – v nemnoha případech jejich režimů – je jejich občany všeobecně uznávána.¹⁸ Většina režimů ovšem podporuje nějakou širší – arabskou nebo islámskou – identitu, a to paralelní ke své specificky syrské, irácké, saúdské, palestínské či jakékoli jiné identitě vlastních států nebo projektů států. Důvodem k tomu je skutečnost, že arabský nacionalismus a panislamismus jsou populární a jsou realizovány politicko-intelektuálními hnutími s širokou – masovou – přitažlivostí. Kromě toho je třeba zdůraznit, že projekty vytváření větších politických a ekonomických entit byly velmi racionální. Ovšem pochopení toho, že vlastní národní stát je součástí většího národa, společně s hustou sítí historických, etnických, politických a sociálněekonomických vztahů, které podporují toto chápání, rozmazalo hranici mezi vnitřní a vnější sférou politiky v regionu. Proto by mohly být snadno legitimizovány hegemoniální nároky a vměšování do vnitřních

záležitostí sousedních zemí, které nejsou právě z tohoto důvodu považovány za jejich vnitřní záležitosti. A jednotlivé režimy nebo charismatičtí političtí vůdci jsou schopni si získat podporu i za hranicemi svého vlastního národního státu, jak to naposledy dokázal Saddám Husajn. Toto přesahování vnitřního a vnějšího vytváří nesmírný potenciál pro mezistátní konflikty a činí jednotlivé národní státy a jejich režimy dost zranitelnými.¹⁹

Mimořádná zranitelnost mladých států na Středním východě je příčinou ohromného násilí vůči vlastnímu obyvatelstvu. V těchto státech až na malé výjimky vládnou autoritativní režimy, důležitou, někde dokonce rozhodující úlohu v politice hrají vojáci a bezpečnostní síly. Mírové mechanismy řešení či regulace (management) vnitřních společenských konfliktů jsou nerozvinuté nebo do značné míry neexistují. Samy elity jednotlivých režimů se brání zřízení a institucionalizaci takových mechanismů, jež by především zahrnovaly svobodné volby, které by mohly přinést změnu vedení. Dávají proto přednost pokračování vleklých sociálních konfliktů před jakýmkoli jiným řešením, které by mohlo ohrozit jejich moc. Mohly by dokonce využít regionalizace společenských konfliktů k prohlášení, že sociální protest v jejich vlastní zemi je pouze výsledkem vměšování sousední země.

Velká část těchto vleklých konfliktů mezi státem a společností na Středním východě vyplývá z neschopnosti existujících režimů splnit sliby rozvoje dané občanům vlastní země. Rozvoj je v tomto kontextu chápán v širokém smyslu, včetně značného hospodářského pokroku, určité úrovně sociální spravedlnosti a individuální svobody, stejně jako významného národního úspěchu. Zejména v 80. letech bylo zcela zřejmé, že většina arabských režimů při plnění těchto úkolů neuspěla. Prakticky všechny arabské státy – s výjimkou monarchií v Perském zálivu – byly nuceny přistoupit na bolestný program odřikání a strukturálního přizpůsobování, často pod dohledem mezinárodních finančních institucí. Většina států zůstala nejen technologicky, ale především vojensky závislá na cizích výrobcích a dodavatelích.²⁰ Kromě toho arabská nacionální rétorika, kterou většina států používala přinejmenším až do vypuknutí druhé války v Perském zálivu, zní stále hlušeji. Posledním arabským národním úspěchem byla říjnová válka v roce 1973. Pro šedesát nebo i více procent všech Arabů byla tato válka historickou událostí, která se udála dříve, než se narodili, a nemá žádný vztah k jejich vlastnímu životu. Dnešní mladá generace má však zkušenosti s rostoucím dělením arabského světa, zvláště v otázce poslední války v Perském zálivu, s porážkou zdánlivě nejsilnější arabské armády a s arabsko-izraelskými jednáními, jejichž podmínky určují spíše Spojené státy a Izrael než Arabové.

Současný úspěch islamistických hnutí je většinou reakcí na neúspěchy tzv. národních arabských režimů, které jsou stále u moci v Egyptě, v Iráku, v Alžírsku, v Tunisku a na dalších místech. Tato hnutí představují nový, terciární rozvojový nacionalismus,²¹ hnutí politické a národní emancipace,²² reagující hlavně defenzivním způsobem na neúspěšné pokusy o národní rozvoj a nezávislost. V určitém smyslu jsou legitimními nebo nelegitimními dětmi, ale v každém případě jsou potomstvem arabských národních hnutí od 40. do 60. let.²³

Politická aktivita islámských protestních hnutí v Egyptě, v Alžírsku, v Tunisku nebo v jiných zemích – jejichž hlavní proud se angažuje v politických, nikoli ve vojenských nebo teroristických aktivitách – je v prvé řadě zaměřena na vnitřní podmínky příslušných zemí. Jejich politické požadavky jsou především sociálněkonzervativního rázu.²⁴ Ačkoli jejich politické akce jsou většinou omezeny hranicemi jejich vlastního národního státu, úspěch těchto hnutí získává nejen regionální, ale často též internacionální rozměr.

Příčinou regionálního působení a úspěchu islamistických aktivit je skutečnost, že se dotyčné státy usilovně snaží dokázat, že islamisté v jejich zemích jsou jen pátou kolonou ostatních států regionu. Jak již jsem se zmínil výše, finanční toky ze Saúdské Arábie nebo z Íránu do islamistických hnutí v jiných zemích jsou faktem. Uvedu jen několik příkladů: Súdán pravděpodobně poskytuje výcviková zařízení militantním egyptským islamistům; vojenský mozek skupiny, která se pokusila zavraždit egyptského předsedu vlády v listopadu 1993, asi pracoval z Pákistánu; Saúdská Arábie je snad hostitelem exilových vůdců alžírské FIS. Je zřejmé, že to nemění FIS v saúdský nástroj, nebo egyptskou islamistickou

Džamá'at nebo Tala'i al-Fatha v nástroj Pákistánu nebo sousedního Súdánu. Egyptské hromadné sdělovací prostředky se však snaží vyvolat dojem, že alespoň ty islamistické teroristické skupiny, s nimiž je jejich vláda ve válce, jsou placenými agenty, ne-li cizinci.²⁵ Tuniská vláda se snaží vytvořit podobný obraz tuniského hlavního islamistického proudu – hnutí Nahda.²⁶ To se velmi shoduje s tradičními pokusy egyptské vlády i dalších vlád vysvětlovat sociální protesty pomocí pojmů vnějšího vměšování, tedy nikoli pomocí sociálních a politických realit příslušné země.²⁷ Takové informační kampaně nejsou sice příliš úspěšné, avšak přispívají ke zhoršení regionálních vztahů, a to zejména mezi státy, jejichž bilaterální vztahy byly napjaté v první řadě díky jejich teritoriálním konfliktům nebo díky snaze získat v oblasti hegemonii.

Západ a politický islám

Politický islám a úspěch islamistů získávají regionální a mezinárodní rozměry hlavně proto, že představují formu rozvoje nacionalismu a politicko-kulturní úsilí o emancipaci. Široká mobilizace lidu, kterou arabský svět zažil za druhé války v Perském zálivu, nebyla jen pouhou vlnou sympatií s Irákem. Představovala též hluboký protest proti dominantnímu regionálnímu pořádku se všemi jeho nedostatky: s nerovným rozdělením zdrojů, s neřešenými otázkami rozvoje, se závislostí, s vnitřním útlakem a s neuspokojivým stavem arabsko-izraelského konfliktu. Válka v Perském zálivu – jak ukazuje analýza výzkumného pracovníka al-ahrámského Centra pro strategická studia v Káhíře – přiměla většinu Arabů cítit se kolektivně poraženými protivníkem, který prokázal jejich vojenskou, ekonomickou a politickou nemohoucnost. Místo, aby hledali racionální politické prostředky k překonání smutného stavu arabského světa, mnozí Arabové zvolili útěk do „pevnosti islámu“.²⁸ Ovšem islám není pevností proti zlu a nemilosrdnosti světa a jeho nového řádu, jak to stále dokazují zkušenosti států ovládaných islamistickými hnutími. Írán ani Súdán nebyly schopny „utéci“ pravidlům světového řádu a tím méně své integraci do světového ekonomického řádu. Fakticky lze pochybovat o tom, zda se oba režimy chtěly v první řadě vyhnout této integraci.²⁹

Chci zdůraznit, že tento pokus o útěk do „islámské pevnosti“ v jejím mezinárodním rozměru je skutečně defenzivním tahem. Islámské státy hledají především formu kulturní a ideologické disociace jako podmínku pro svou emancipaci a nezávislost. Do jaké míry je tato forma realistická či nikoli, nemohu zde pro nedostatek místa rozebírat.³⁰ Co může eventuální úspěch politického islámu znamenat pro mezinárodní vztahy arabsko-islámského světa, zejména pro vztahy mezi těmito státy a Západem, závisí přirozeně na Západu.

V určitém smyslu se politický islám (jako v současné době nejúspěšnější masové hnutí na Středním východě) vyvinul ve faktor většinou znepokojující vztahy mezi arabsko-islámským světem na straně jedné a Západem – nebo obecně řečeno průmyslovými státy Severu – na straně druhé. Po rozpadu sovětského bloku byl dominantní obraz nepřítele vyměněn; stará komunistická hrozba byla nahrazena hrozbou militantního islámu.³¹ V tomto kontextu se zdá, že islám (stejně jako militantně politický islám) sám nepřispěl k této změně; učinil to politický přístup Západu k islámskému a islamistickému fenoménu. Když Súdán v roce 1983 zavedl šarí'u, byl považován za loajálního přítele Západu. Porušování lidských práv v Saúdské Arábii ani financování islamistických organizací po celém arabském světě i jinde z Rijádu nikdy moc znepokojovaly západní politiky. Samy Spojené státy v konkurencii a ve spolupráci s Íránem a se Saúdskou Arábií po léta financovaly, cvičily a vyzbrojovaly nejúspěšnější politicko-vojenská islamistická hnutí 80. let, jmenovitě mudžáhedíny v Afghánistánu, včetně dobrovolníků z různých arabských zemí – tzv. arabských Afghánců –, jejichž návratu do zemí původu se tolik obávaly vlády Egypta, Alžírka a dalších států.

Ještě před několika lety fundamentalistický militantní islám připadal mnohým západním stratégům jako možný partner. Ve studii německého zahraničněpolitického „myslícího tanku“ byl militantní islám považován za „účinnou základnu obrany proti sovětskému

expansionismu".³² Jak se tehdy psalo, sovětská invaze do Afghánistánu „poskytla Západu mimořádnou příležitost získat – v rozsahu omezeném, ale stojícím za to – islám a nacionalismus v Orientě pro bezpečnostní politiku Západu“. Jakákoli explicitní a verbální deklarace prozápadnosti ze strany islámských nebo nacionalistických hnutí se neměla požadovat, neboť „samy jsou dost atraktivní jako partneři západní bezpečnostní politiky“.³⁴

Tehdy se psal rok 1980. Dnes na Západě převažuje odlišné chápání politického islámu. Bezpočetné komentáře a referáty diskutují o islámské hrozbě, někdy dokonce žádají, aby byla podniknuta aktivní protiopatření, včetně vojenských příprav. Americká komentátorka Judith Millerová vykreslila boj proti islámu jako svého druhu aktivní politiku obrany lidských práv. „Ti, kdo věří v univerzální lidská práva (a práva žen zvláště), v demokratickou vládu, v politickou toleranci a v pluralismus i v mír mezi Araby a Izraelci, nemohou být lhostejní vůči rostoucí síle militantních islámských hnutí..., vůči četným vazbám mezi takovými hnutími a mezi Íránem a Súdánem. Západní vlády by se měly znepokojovat nad těmito hnutími a – což je ještě důležitější – měly by jim oponovat.“³⁵ Samuel Huntington dokonce předpovídá, že „příští světová válka“ bude mezi civilizacemi, a to mezi „islámsko-konfuciánskou“ a „západní“ civilizací.³⁶

Některé režimy na Středním východě horlivě podporují nový západní obraz nepřítelů a prezentují se jako opravdoví a osvědčení přátelé v boji proti islamismu. Je velmi pravděpodobné, že „islámskou hrozbu“ nechtěně pomáhá vytvářet i Západ, a to tím, že podporuje některé režimy na Středním východě v jejich konfliktu s islamistickou opozicí. Západ, který představuje silnější stranu ve vztazích se Středním východem, může tedy určovat charakter tohoto vztahu. Čím více soustřeďuje svou pozornost na údajnou hrozbu islámského fundamentalismu, tím více může ve skutečnosti podporovat vytváření určitých regionálních aliancí, na něž se dívá s podezřením. Z toho vyplývá, že se státy s podobnou ideologickou orientací mezinárodních vztahů staly spojenci proto, že se třetí strany (s odlišnou ideologickou orientací) domnívaly, že jí budou nepřátelské a budou jednat společně, nikoli tedy proto, že byly původně nakloněny vytvoření aliance.“ Írán a Súdán byly přemluveny ke vstupu do takové aliance padouchů.

Islamistická hnutí, která se dostala k moci po íránské revoluci, a další hnutí, která se ještě mohou dostat k moci, jsou ve skutečnosti v mnoha ohledech protizápadní. Jejich protizápadní postoj je zčásti způsoben stálou západní pomocí Izraeli, zčásti mocenskou politikou Západu v Perském zálivu a zčásti tím, že Západ nebere v úvahu mnohé z životně důležitých zájmů arabského lidu, zčásti pak kontaktem se západní kulturou, který je však často omezen na televizní seriály, jejichž obsah a smysl musejí mnozí konzervativní islamisté považovat za morálně korumpující. Toto vše v zásadě nevyvažuje pozitivní postoj mnoha příslušníků hlavního islamistického proudu k rozvoji, politické kultuře a civilizačnímu pokroku Západu. Poslední islamistická hnutí nacházejí málo empirických důvodů pro rozvoj prozápadních postojů, neboť Západ zřejmě podporuje, nebo alespoň mlčky schvaluje potlačování těchto skupin existujícími režimy. Tím popírá to, co údajně tvoří normativní základy jeho mezinárodní politiky, jmenovitě civilizaci, lidská práva a demokracii.

Evropská (zejména francouzská) politika vůči Alžírsku a nezdařeným alžírským volbám v roce 1991 byla zvláště škodlivá pro vztahy mezi politickými islámskými hnutími a Západem. To, že Evropské společenství neodsoudilo nebo explicitně nekritizovalo vojenský převrat ani anulování alžírských voleb právě těmi silami, které volby prohrály, vyvolalo dojem, že demokracie západní Evropy podporují volby v rozvojovém nebo islámském světě jen v tom případě, jestliže volební výsledky odpovídají přání Západu. Mnoha pozorovatelům z arabského světa (nejen islamistům) se zdálo, že evropská politika uplatňuje dvojí metr. Ještě škodlivější by mohly být účinky alžírských událostí na samu arabskou politickou kulturu. Anulování voleb zničilo a devalvovalo naděje mnohých, že nyní bude možné v arabském světě „přivodit“ změnu režimu pomocí volebních urn. Otázka, zda se FIS a ostatní islamistické skupiny, které šly do voleb, stanou či nestanou „opravdovými“ demokracii (v tom smyslu, zda uspořádají nové svobodné volby po skon-

čení svého volebního mandátu), nemůže být zodpovězena. Je však zcela jisté, že dnes proti jejich uspořádání neprotestují. Alžírský příklad jasně dokazuje jedinou věc: koncepce západní demokracie ztrácí svou přitažlivost, jestliže brání pokusu uskutečnit politické změny volebním procesem a demokratická Evropa sama neprojevuje zájem o to, aby bylo volební rozhodnutí přijato.³⁸ Násilí tak získává obnovenou racionalitu.

Ovšem západní politika vůči alžírským událostem a přístup k islamistickým hnutím obecně se neshodují, což by mohlo příznivě ovlivnit budoucí vztahy mezi Západem a arabsko-islámským světem. Evropské společenství, kde v této konkrétní otázce udávala tón Francie, podporovalo převrat alžírských vojáků, stejně jako tvrdé zacházení tuniské vlády s její islamistickou opozicí.³⁹ Naproti tomu Spojené státy se rozhodly postupovat s větší opatrností. Americká velvyslanectví v různých arabských zemích navázala kontakty (byť na nízké úrovni) s islamistickými opozičními skupinami. Důvodem k takovému jednání byla snaha USA předejít opakování toho, co se USA stalo v Íránu v roce 1979, tehdy totiž vláda USA musela čelit lidem u moci, jež neznala, a nevěděla, jak má s nimi jednat. Opatrný přístup USA k islamistickému trendu zahrnoval též některé kritické poznámky o lidských právech v existujících arabských režimech a pokus zdůrazňovat společné rysy západní a islámské kultury a společné hodnoty.⁴⁰

Západ by udělal dobře, kdyby nepodporoval každyčkový režim na Středním východě proti opozičním hnutím jen proto, že tato hnutí jsou náhodou islamistická. Arabský svět potřebuje politickou změnu. Islám je vitálním náboženstvím, které v současnosti přispívá k vytváření populární ideologické základny mj. pro legitimní sociálněpolitické požadavky. Dnes ve většině zemí tohoto regionu není pravděpodobné, že by se významná politická změna (včetně mírových revolucí východoevropského typu) mohla udát, aniž by ve vládě získaly rozhodující podíl nábožensko-politické síly.⁴¹ Tyto síly nemusejí nabízet lepší řešení než existující vládnoucí síly. Mohou však využít zdroje, který vládnoucí režim ztratil, tj. politické legitimacy. Islamistická diskuze o demokracii a o lidských právech stále pokračuje.⁴² Zda islamistické vlády budou více respektovat lidská práva než jejich předchůdci, bude velmi pravděpodobně záležet na tom, jakým způsobem by získaly moc – zda volbami, nebo vojenským převratem.

Jak již bylo naznačeno výše, islamistická hnutí bojují v první řadě proti hluboce zkorumpovaným, autoritativním režimům svých zemí a proti politickým a sociálním podmínkám, považovaným stále větší částí obyvatelstva za neúnosné. Domácí podmínky v těchto státech jsou nepochybně ovlivňovány podmínkami světového řádu. Některé poměrně malé teroristické skupiny mohou vést své války proti režimům v metropolitních centrech průmyslového Severu. Ovšem hlavní islamistický proud, reprezentovaný skupinami, jako je Muslimské bratrstvo v Egyptě a v Jordánsku, tuniská Nahda, alžírská FIS, Hizballáh v Libanonu aj., je ochoten najít způsoby spolupráce a formy jednání se Západem.

Pro Západ existuje celá řada opcí politického jednání s arabsko-islámským světem. To zcela jasně vyplývá z odlišné politické strategie, kterou zvolily Spojené státy a Francie pro jednání se severoafrickými islamisty, a (snad ještě více) z různých amerických a německých politických přístupů k Íránu. Washington dále konfrontuje a zadržuje Teherán, zatímco Bonn a prakticky celá Evropská unie rozvíjeji úzké kontakty s touto islámskou republikou. V případě pochybností bude politika hledání společných zájmů, vážného úsilí nalézt řešení společných problémů (např. migrace, devastace životního prostředí a nešifení zbraní) a loajality vůči normativním základům západní zahraniční politiky též v nejlepším zájmu Západu. Takový politický přístup by mohl přispět k deeskalaci „islámské hrozby“, k tomu, čím by se za nejpříznivějších podmínek mohla stát: sociálním hnutím, které se vyjadřuje ve zvláštních islámských kulturních a politických symbolech. V několika málo otázkách je sice protivníkem demokratických a liberálních tendencí, ale asi nebude jednat ve svém mezinárodním prostředí příliš odlišně od demokratických či sekularistických hnutí národní emancipace, která se snaží dosáhnout větší míry domácí kontroly nad záležitostmi a zdroji vlastních zemí.

- ¹ Viz Huntington, S.: *The Clash of Civilizations?* *Foreign Affairs*, 72 (Summer 1993), s. 22–49.
- ² Viz Schulze, R.: *Islamischer Internationalismus. Untersuchungen zur Geschichte der Islamischen Weltliga*. Brill, Leiden 1990.
- ³ Srov. Kerry, M.: *The Arab Cold War. Gamal Abd al-Nasir and His Rivals, 1958–1970*. Oxford University Press, London, Oxford 1971.
- ⁴ Viz Schulze, R.: cit. dílo.
- ⁵ Viz Chubin, S., Tripp, Ch.: *Iran and Iraq at War*. Westview, Boulder 1988, s. 98 a násl.
- ⁶ Viz Reissner, J.: *Zwischen Persischem Golf und Zentralasien: Neuorientierung der regionalen Außenpolitik Irans*. In: Zunker, A. (ed.): *Weltordnung oder Chaos. Beiträge zur internationalen Politik*. Nomos, Baden-Baden 1993.
- ⁷ Viz Hadar, L. T.: *What Green Peril?* *Foreign Affairs*, 72 (Spring 1993), s. 27–42 (32 a násl.). Viz též Reissner, J.: cit. dílo. Dále viz Chubin, S.: *Iran and the Persian Gulf in the Next Ten Years*. Stiftung Wissenschaft und Politik, Ebenhausen 1993. Viz rovněž Sari' al-Qalám, M.: *Mustaqbál al-'arabíja al-íráníja*. (Budoucnost arabsko-íránských vztahů.) *Al-Mustaqbál al-'arabí*, 16 (Nov. 1993), No. 177, s. 57–63.
- ⁸ Viz Drysdale, A., Hinnebusch, R. A.: *Syria and the Middle East Peace Process*. Council of Foreign Relations, New York 1991, s. 54 a násl. Viz též Perthes, V.: *Syrien*. In: Büttner, V., Krause, J. (eds.): *Die Rüstung der Dritten Welt nach dem Ende des Ost-West-Konflikts*. Nomos, Baden-Baden (v tisku).
- ⁹ Viz Calic, J.: *Der Krieg in Bosnien-Herzegowina. Ursachen, Verlaufsformen und Lösungsmöglichkeiten*. Stiftung Wissenschaft und Politik, Ebenhausen 1993, s. 79.
- ¹⁰ Viz tamtéž. Viz též al-Haját, 29. 4. 1993.
- ¹¹ Viz Summary of World Broadcast (SWB). ME/1848, 17. 11. 1993.
- ¹² Viz příspěvek Alího al-Dína Halála v diskuzi u kulatého stolu o budoucnosti Arabské ligy: *Al mustaqbál al-džamía' al-'arabíja*. *Al-Mustaqbál al-'arabí*, 15 (Dec. 1992), No. 66, s. 80–100 (81).
- ¹³ Viz příspěvek Fahmíjji Šaraf al-Dínové, tamtéž, s. 86.
- ¹⁴ Viz Walt, S. M.: *The Origins of Aliances*. Cornell, Ithaca, London 1987, s. 206 a násl.
- ¹⁵ Srov. odpověď Fuáda Adžamího na Huntingtonovy teze o charakteru aliancí a konfliktů, vyplývajícím z kultur. Adžamí, F.: *The Summoning*. *Foreign Affairs*, 72 (Sept./Oct. 1993), s. 2–9.
- ¹⁶ Viz Starkey, B. A.: *International Cooperation in the Muslim World: An Islamic Regime? Referát přednesený na výroční konferenci Sdružení blízkovýchodních studií Severní Ameriky (MESA), Research Triangle Park, 11.–14. 11. 1993.*
- ¹⁷ Viz tamtéž, s. 9 a násl.
- ¹⁸ Zásadně odlišnou pozici reprezentuje Bassam Tibi, který tvrdí, že idea národního státu je arabsko-islámskému světu kulturně cizí. Projekt národního státu je proto podle jeho názoru v islámských zemích předurčen k neúspěchu. Arabské a islámské hodnoty nepřátelské národnímu státu jsou a nadále budou schopny odolávat ekonomickým a sociálním změnám. Vedle jeho ahistorického argumentování se zdá, že směřuje k neúspěchu arabských nacionalistických režimů s neúspěchem národního státu jako takového. Viz Tibi, B.: *Die Verschwörung. Das Trauma arabischer Politik*. Hoffmann und Campe, Hamburg 1993. Viz též Tibi, B.: *Die fundamentalistische Herausforderung. Der Islam und die Weltpolitik*. Beck, München 1992.
- ¹⁹ Viz Korany, B., Byren, R., Noble, P.: *The Analysis of National Security in the Arab Context: Restating the State of the Art*. In: Korany, B., Byren, R., Noble, P. (eds.): *The Many Faces of National Security in the Arab World*. Macmillan, Houndmills 1993, s. 10 a násl.
- ²⁰ Podrobněji viz Perthes, V.: *Abhängigkeiten und Entwicklungschancen der arabischen Welt*. *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 19. 7. 1991, s. 12–20.
- ²¹ Viz Senghaas, D.: *Zwischen Globalisierung und Fragmentierung. Ein Beitrag zur Weltordnungsdebatte*. *Blätter für deutsche und internationale Politik*, 38 (Jan. 1993), s. 50–59 (57).
- ²² Viz Sharabi, H.: *Neopatriarchy. A Theory of Distorted Change in Arab Society*. Oxford University Press, New York, Oxford 1988, s. 57.
- ²³ Viz Salame, G.: *Islam and the West*. *Foreign Policy*, No. 90 (Spring 1993), s. 22–37 (23).
- ²⁴ Viz Perthes, V.: *Die Fiktion des Fundamentalismus. Von der Normalität islamistischer Bewegungen*. *Blätter für deutsche und internationale Politik*, 38 (Feb. 1993), s. 188–200. Zejména Ma' mún al-Hudajbí, oficiální mluvčí egyptského muslimského bratrstva, srovnává islámské strany a skupiny s náboženskými (tj. s křesťanskými či křesťanskodemokratickými) stranami v Itálii, v Německu a v USA. Viz jeho interview pro al-Sáfir, 7. 9. 1993.
- ²⁵ Viz SWB, ME/1707, 5. 6. 1993. Egyptský prezident Mubárak v interview pro al-Haját uvedl: „Fundamentalisté přišli z Iránu. Původně byli v Afghánistánu. Irán je cvičil, financoval a poslal k nám přes Jemen a Súdán.“
- ²⁶ Viz al-Haját, 5. 6. 1993. Viz též *The Battle Looms: Islam and Politics in the Middle East. A Report to the Committee on Foreign Relations, United States Senate, February 1993*. Government Printing Office, Washington 1993.
- ²⁷ Tyto vlády si jsou dobře vědomy skutečnosti, že se ve věci mají jinak. Např. tuniská vláda zahájila program sociálněpolitických opatření přímo zaměřených na znovuzískání mladých lidí z islamistických hnutí. Viz Nicholson, M.: *Tunisia refines battle against fundamentalists*. *Financial Times*, 2. 6. 1993.
- ²⁸ Viz Mustafá, H.: *Bá'd harb al-chalíf. Kajf nanzúr li-'alqaatna ma' al-gharb? (Po válce v Perském zálivu. Jak vnímáme naše vztahy se Západem?)* *Al-Ahrám*, 22. 3. 1991.
- ²⁹ Protiklady mezi údajně zvláštní islámskou cestou a nucením k integraci do světového ekonomického systému jsou zřejmě řešeny změnou nálepek. Ve snaze ospravedlnit sérii bolestivých opatření přispívajících k přizpůsobování se Súdán dohodl s Mezinárodním měnovým fondem. Jeho vláda prohlásila, že tato opatření představují islámskou ekonomickou filozofii. *Viz Handelsblatt*, 26. 11. 1992.
- ³⁰ Konkrétně jde o koncepci ekonomické disociace, známé ze školy dependencie rozvojové teorie. Tato koncepce se v islamistických diskuzích prakticky neobjevuje. Realisticky tak odráží hospodářskou a surovinovou strukturu Středního východu.

³¹ Viz Perthes, V.: Mittelöstliche Fehlwahrnehmungen. Blätter für deutsche und internationale Politik, 35 (Oct. 1990), s. 1159–1163. Viz též Hippler, J.: Feinbild Islam. Konkret Literatur Verlag, Hamburg 1993. Viz rovněž Hadar, L. T.: cit. dílo.

³² Büren, R.: Islamische Revitalisierung als Chance westlicher Sicherheitspolitik. Stiftung Wissenschaft und Politik, Ebenhausen 1980, s. 27.

³³ Tamtéž, s. 29.

³⁴ Tamtéž, s. 28.

³⁵ Miller, J.: The Challenge of Radical Islam. Foreign Affairs, 72 (Spring 1993), s. 43–56 (45).

³⁶ Viz Huntington, S.: cit. dílo, s. 39 a 48.

³⁷ Viz Walt, S. M.: cit. dílo, s. 185.

³⁸ Viz 'Abd al-Fattáh Ismá'íl: Al-tajjárát al-islamíjja wa qaddíjat ad-dimukrátiíjja. Ru'ja min khilál al-hadáth aldžaza'iri. (Islámské tendence a otázka demokracie. Pohled na alžírské události.) Al-Mustaqbál al-'arabí, 16 (April 1993), No. 170, s. 76–100 (92 a násl.). Viz též Esposito, J. L.: The Islamic Threat: Myth or Reality? Oxford University Press, New York, Oxford 1992, s. 189.

³⁹ Francouzská deklarace vyjadřující podporu alžírskému vedení v jeho konfliktu s FIS byla vydána až jedenapůl roku po převratu.

⁴⁰ Viz Süddeutsche Zeitung, 21. 6. 1993. Viz projev amerického státního podsekretáře Edwarda Djerejjana přednesený dne 2. 6. 1992. U.S. Policy Information and Texts, 10. 2. 1993, s. 29–36.

⁴¹ O nedostatku alternativ viz Perthes, V.: Die Fiktion des Fundamentalismus, cit. dílo, s. 193 a násl.

⁴² Viz Krämer, G.: Islamist Notions of Democracy. Middle East Report, 23 (July–August 1993), No. 183, s. 2–8.